

TÜRKÇEDE YOĞURT

Hatice Şirin

*Begler agalar düşüpdür kahve ile bekmeze
Ben senüñ ayranuñ hayrân u gerdânam **yoğurt**
Esîrî, “Yoğurt Kasidesi” (17. yüzyıl)*

Gezegendeki hiçbir dilde *yoğurt* uğruna yazılmış bir manzumeye rastlamamıza olanak yokken, Şaban 1034 (Mayıs 1625)’te Malta korsanlarına esir düşüp Sicilya-Messina’da zindana atılmış, başarısız bir kaçma girişiminin ardından yakalanarak bir süre ayaklarından asılıp yeniden zindana gönderilmiş; bu tutsaklığını unutmak yerine sürekli hafızasında kalsın diye mahlasını Esîrî olarak seçmiş¹ şairimiz, “beyler ve ağaların kahve ile pekmez derdine düştükleri bir çağda, ayranına hayran ve vurgun” olduğu yoğurda “sultânüm, cânüm, cânânüm” diye hitap ederken yoğurdun mucidi Orta Asya’daki ataların ruhlarını şad eder. Osmanlı İmparatorluğu dönemi kasidelerinin genellikle bir din ya da devlet büyüğünü övmek yahut yermek amaçlı yazıldığını hesaba katarsak yoğurda methiyeler düzen şair, kişileri göklere çıkararak ya da ayaklar altına alan tiz sesli diğer şairleri, yediği güzelim yoğurttan mütevellit mülayim sesiyle belki de kimselere fark ettirmeden alaya alıyordu. Öyle ya, onların gözüne girmeye çalıştıkları devlet adamları ölümlü idi ama *cânüm yoğurt* ve onun cananı bakteri, yüzyıllardır sağlık ve selametle girdiği her çadırda, her otağda, her sofrada baş tacı edilen bir abıhayattı.

*Yoğurt*² sözcüğü; dünya dillerinin nerdeyse hepsine Türkçeden geçtiği hâlde, J. P. Roux’un sözleriyle “Larousse tarafından çok

1 Bk. Oğuz-Yıldız-Durmuş, 2008.

2 Almanca, Macarca *joghurt*, Fince *jogurtti*, Fransızca *yaourt*, İtalyanca, Malayca,

uzun bir süre şaşırtıcı bir biçimde ‘dağlı Bulgarların ulusal yemeği’ olarak tanımlanmış” (Roux, 2002: 22). Oysa *yoğurt* sözcüğüne bin yıl kadar önce yazılmış, Bulgarca metinlerde değil Eski Türkçede rastlanır. Üstelik tıp kitaplarından Hint kökenli Budist anlatıların Eski Türkçe versiyonlarına, Tibetçe *Ölüler Kitabı*’nın Eski Uygurcasından Kaşgarlı Mahmut’un *Divanü Lügati’t-Türk*’üne kadar pek çok Eski Türkçe yazmada kayıtlıdır. Eski Türkçe eserlerde yoğurdun hammaddesi *sütün* ve süttten imal edilen diğer gıdaların (*kurut, ayran, tar, kımız* vd.) adları da bulunur.

Doğu Türkistan Bulgusu Eski Türkçe Metinlerde Yoğurt

Türkçenin en eski metinleri olan VIII. yüzyıla ait Runik alfabeli yazıtlarda (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk vd.) *yoğurt* sözcüğü geçmez. Bunun nedeni, söz konusu yazıtların Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı’nın kuruluş, gelişme ve yıkılış süreçlerini anlatan devlet siyaseti ağırlıklı metinler olmasıdır. Bozkır kağanlıklarının yıkılışının ardından göç ettikleri Doğu Türkistan’da yerleşik hayata geçen Uygurlar, çok daha kapsamlı ve zengin bir edebiyat külliyyatı oluşturdu. Bu belgeler, artık hukuk, din (Budizm, Maniheizm), tıp, astronomi vs. konuları da kapsadığı için yazıtlar dönemi Türkçesindeki siyasi ve askerî üslup yerini daha lirik ve sanatkâr bir söyleyiş tarzına bıraktı. Dolayısıyla da bu metinlerde Türkçenin geniş sözcük dağarcığı; organ adlarından hastalık adlarına, bitki adlarından yiyecek adlarına, eşya adlarından meslek adlarına vd. kadar geniş bir skalada yansıma buldu.

Yoğurt sözcüğünün geçtiği ilk örneğimiz, iki nüshası Alman arkeolog-tıp doktoru von Le Coq tarafından (1902-1914) Doğu Türkistan’da Sengim ırmağının batı yakasında kayalara gömülü Buda manastırı kütüphanelerinde ve Murtuk’ta, bir nüshası da Tianşan’da Temurtu adlı yerde (Hami-Komul) bir çoban tarafından bulunan, Sanskritçeden Toharcaya, Toharcadan da Uygurcaya çevrilen *Maitrisimit* adlı Budist drama eserinde kayıtlıdır. Buda’nın yaşamını ve vaazlarını anlatan bu eserde, o dönemdeki biçimiyle *yogrut*, şehre yoğurt satmaya giden sığır çobanı gebe bir kadının yolda doğum sancısının tutması ve kadının acılar içinde ağlayarak ana babasını çağırması, Maitreya’nın (Budizmin gelecekteki kurtarıcısı) kadı-

Endonezya dili *yogurt*, İspanyolca *yogur*, Bask dili, Boşnakça, Hırvatça, Çekçe, Estonca, Maltaca, Lehçe, Slovakça, Slovence, Afrikanca *jogurt*, Beyaz Rusça *ézyym yogurt*, Rusça, Tacikçe *yogurt*, Ukraynca *yohurt*, Sırpça, Makedonca *yogurt*, İngilizce, Danca, Felemenkçe, Norveççe, İsveççe, Sebuanca (Filipinler), Cava dili, Malgaşça, Çevaca, Hausa dili, İgbo dili *yoghurt*, Galiçya dili *iogur*, Katalanca *iogurt*, Portekizce *iogurte*, Yunanca *giaourti*, İzlandaca *jógúrt*, İrlandaca *iógart*, Galce *iogwurt*, Letonca *jogurts*, Litvanca *jogurtas*, Romence *iaurt*, İbranice *yogurt*, Ermenice *yogurt*, Gürcüce *iogurt’i*, Japonca *yoguruto*, Korece *yogoteu*, Filipino dili Filipinler *yogart*. (Bu dil verileri, www.indifferentlangauages.com sitesinden alındı.)

nın acısına dayanamayıp annesinin suretine bürünmesi, doğumu gerçekleştirip kadını sağ salim şehre göndermesinin anlatıldığı bölümünde geçer. Bu cümle, bin yıl kadar bir zaman önce yazılmış (XI. yüzyıl) Türkçe bir metinde *yoğurt* sözcüğünün geçmesi açısından olduğu kadar, köyde yapılan yoğurtların kente aktarılıp satılması, Türk kültüründe gebe kadınların bile ticaret hayatında varlık göstermeleri ve elbette yoğurdun eski Türk ekonomisine katkısını kanıtlaması bakımından çok önemlidir:

*yime bir uğurta adakı agarlag içlig udçı kızı **yogrut** satgalı balıkka barır erti yarım yolta ogul agrığı kirti...* “Yine bir zamanda hamile bir sığır çobanı kız **yoğurt** satmak üzere şehre gidiyordu, yarı yolda doğum sancısı tuttu...” (Shimin-Klimkeit, 1988: 14-1856-99).

Aynı eserin IX. yüzyılda yazılan nüshasında cehennemliklerin (*tamulug*) betimlendiği dram sahnelerinden birinde, cehennem azabı çeken günahkârlar birbirlerine dehşetengiz işkence ve eziyetler yapmaktadır. İşte bu tasvirler arasında bir teşbih ögesi olarak *yoğurtla* karşılarız. Sahnenin bütününde cehenneme düşmüş bu günahkârların çektiği azaplar, alevli bıçaklarını yanındakilere saplamaları, kızgın demir çubukları birbirlerinin kulaklarına sokmaları, kızarmış demir sopalarla birbirlerinin kafalara vurup bu demir sopaları çatal gibi kullanarak çıkan beyinleri yoğurt misali yemeleriyle tasvir edilir:

*amaruları kızartmış temirliğ çomakların başka tokıuşu **yogrutça** miyilerin sançıuşu yiyürler* “Bazıları kızgın demir çomaklarla birbirlerinin başına vurup beyinlerine saplayıp (beyinleri) yoğurt gibi yerler.” (Tekin, 1976: 68/32).

Yoğurdun benzetme ögesi olarak kullanıldığı bir başka eser, Tibet Budizmine ait ölüm ve tekrar doğum sürecini anlatan *Ölümler Kitabı*'nın Uygurca çevirisidir (1350 yılı). Bu eserde **yogrut**; dördüncü haftadaki gelişiminde, embriyonun benzetildiği bir benzetme ögesidir. Bu metinde, cenin duruma geçiş aşamasındaki embriyonun baş, kol ve bacak tomurcuklarının oluşmaya başlama süreci harikulade bir somutlaştırma yöntemiyle ikinci haftasında sarı suya (safra), üçüncü haftasında süte, dördüncü haftasında yoğurda, beşinci haftasında katı yağa, altıncı haftasında balığa, yedinci haftasında da kaplumbağamsı bir dokuya benzetilir. Tarihsel bir metinde bir sözcüğün benzetmelerde kullanılması, hem sözcüğün hem de sözcüğün mensup olduğu dilin o eserden yüzlerce yıl daha eski olduğunu kanıtlayan dil bilimsel bir realitedir:

*ikinti yiti künthe sarıg suv teg bolur üçünç yiti künthe süt teg bolur törtünç yiti künthe **yogrud** teg bolur bişinç yiti künthe yig yağ teg bolur altınç yiti künthe balıkka okşadı bolur ol ödte kindikte isig oot tözliüg çandali oot tımırıg ayini keyikniñ*

közi teg tep tegirmi tamur belgürür yitiñ (yiti) künthe müyüz bakaka okşadı erişlig bolup iki kol orunu başı iki adak orunu birle bişegü budık alınıp üner “İkinci yedi günde (ikinci hafta) sarı su gibi olur. Üçüncü yedi günde süt gibi olur. Dördüncü yedi günde yoğurt gibi olur. Beşinci yedi günde çiğ yağ gibi olur. Altıncı yedi günde balığa benzemeye başlar. O zaman göbeğinde sıcak ateş özütlü *cañdālī* ateş damarı, *aiñeya* geyiğinin gözü gibi tam değirmi damar belirir. Yedinci yedi günde kemikli kurbağaya (kaplumbağa) benzer bir doku hâline gelip iki kol yeri, başı, iki ayak yeri ile beşli hâlde (beş yeri) budaklanıp çıkar.” (Zieme-Kara, 1978: 350-360)

Doğu Türkistan’ın Turfan bölgesinde Alman arkeologlar tarafından bulunan metinlerden bir kısmı da Eski Uygur Türklerinin hasat bereketi dualarıdır (ykl. XIII. yüzyıl). Bu metinlerden birinde, verimini arttırmak üzere karasabanla sürülen toprağın yumuşaklığı yoğurt ve deve tüyüne benzetilir. Deve tüyü, modern çağda renk adından başka bir çağrışım yapmasa da Gobi ve Taklamakan Çöllerine özgü çift hörgüçlü deveden (*Camelus bactrianus*) kırılan tüyler, yumuşaklığı ve dayanıklı olmasıyla ün yapmıştı. Bu tüylerden eski Türkler giysi, kilim, battaniye, hatta kışlık çadır yapardı. Bu duada toprağın bulması istenen kıvamın deve tüyü ve yoğurda benzetildiğini okurken iki duyguyu birden yaşarız: Bir yanda çift hörgüçlü develeri ana vatanda bırakmak zorunda kalışımızla yitirilen bir kültüre hayıflanır, diğer yanda da göç ettiğimiz her yerde süte maya çalmayı sürdürdüğümüze seviniriz:

tosın udlarıg kelürüp tulukka linke koşturup[...] oğlanlarka sürtürüp yorgut-layu akıtıp yogdulayı yumşatıp ortasın yarıp yavgan yağış y(e)ñi bor yula küji tütsügte ulañılar üze tapıntıñızlar erser bo sizlerniñ tapınmış tapıñızlarnı udunmış uduguñızlarnı tanyadive t(e)ñri körü aşamakları teginmekleri bolzun “Yaban sığırlarını getirip karasabana koşturup oğlanlara sürdürüp yoğurt gibi akıtıp deve tüyü gibi yumuşatıp ortadan bölüp kurban kanı, yeni şarap, kandil, tütsü ve diğerleriyle tapındığınızda bu sizlerin ibadetlerinizi ve hürmetinizi Dhanyedeva tanrısı görüp tadını çıkarısın ve kabul buyursun.” (Molnár-Zieme, 1989: 143)³

Eski Uygur dönemine ait tıp metinlerinde de *yoğurt* yer değiştirmeli (*metatez*) biçimle *yorgut* olarak kaydedilmiş. Doğu Türkistan’ın Koço (İdikut / Asus / Daqyānūs) kent harabelerinde bulunup 1930 ve 1932’de Berlin’de yayımlanan bu metinler, Türk halk tebabatında yoğurdun şifa niyetine kullanıldığına dair en eski yazılı tanıklardır. XII. yüzyılda yazıldığı düşünülen belgelerde yoğurt gıda maddesi olmasının ötesine geçerek

3 Metni anlamlandırma konusundaki kuşkularımı gideren değerli meslektaşım Prof. Dr. Bülent Gül’e teşekkür ederim.

karın ağrısı, bağırsak rahatsızlıkları, uyuz, kepek gibi cilt hastalıkları ve uykusuzluğun devaları arasında gösterilir:

tolgak bolup sönmeser uskunnung kaskın yıldızı birle yorgurdka tokup içür-zün söner... “(bir kişi) karın ağrısı çekiyorsa ve rahatsızlığı geçmiyorsa sarımsak kabuğunu ve köklerini yoğurtla karıştırıp içerse geçer...” (Rachmati, 1930: 44-45; 169).

kodur emin ayalım: yoldurgan kuasin yaşın yumşak sokup bir kaşukça alıp bir ulug kadıng yorgutka bulgap aç karınka içgül kider “Cilt hastalığı (kepek, uyuz vs.) ilacını söyleyelim: Yoldurgan çiçeğini tazeleyen hafifçe ezip bir kaşık kadar alıp büyük bir kap yoğurda bulayıp aç karnına için. Geçer.” (Rachmati, 1930: 169-170)

kişi uğıyu umasar evin lodur mana uruğı südi kusı küşti arurı tüz ülüş sokup lalap yogrutka yoğurup alınka yaksar uğıyur “Kişi uyuyamazsa böğürtlen, *Symplocos Racemosa* (*lodhra*) yemişi, filkulağı (*Colocasia indica*) tohumu, *südi* çiçeği, *saussurea*, *lappa* ve kara hâlileyi (*terminalia chebuba*) eşit miktarda dövüp, ezip, yoğurtla karıştırıp alnına sürerse uyur.” (Rachmati, 1932: 41-43).

Eski Uygurca dönemine ait dört *çatik*'ten⁴ biri olan ve bir tavşanın erdemli olabilmek için çabalarını anlatan *Mukaddes Tavşan Hikâyesi* adlı fantastik öyküde *yoğurt*, en eski biçimiyle (*yogrut*) gıda maddesi olarak geçer: *irbiş kelip ölmüş got keyiknin ... saguda yogrut birle kelürüp ... bramanka berdi* “İrbiş (Sibiryaya panteri) gelip ölü kertenkele (etini) kapta yoğurt ile getirip Brahman'a verdi.” (Müller-Gabain, 1931: D/121-122).

Eski Uygur Türklerinden kalan ve Taklamakan Çölü'nün kuzeydoğusundaki Turfan'da bulunan astronomi belgelerinden⁵ birinde *yoğurt*; Budizm'de dört ana coğrafi yönü gözeten dört kutsal tanrıya ve gezegenlere adak olarak sunulan yemekler arasında zikredilir:⁶

4 *Çatik*, Budizme göre burkanların yeniden doğuşlarını anlatan, *sutralar* içerisinde yer alan *jatakalar* Uygurların verdiği addır. Çatiklerde öykünün kahramanı (bir insan, olağanüstü bir yaratık, bir yakşa ya da bir hayvan) kendisini öbür insanların esenliği için feda etmeye uğraşır. Bu öykülerde iyilik ve yüceliği simgeleştiren kahramanların karşısına kötülük etmeye uğraşan hırs, kin, öfke dolu yaratıklar konur. (Tezcan, 1994: 291)

5 Belgenin işlendiği Rachmati-Eberhard 1937'yi gönderme lütfunda bulunan ve içinde *yogrut / yorgut* sözcüğünün geçtiği Uygurca metinlerin tarihlendirilmesi hususundaki görüşlerini paylaşan meslektaşım Prof. Dr. Ferruh Ağca'ya teşekkür ederim.

6 Yaklaşık XIII. yüzyılda tercüme edildiği düşünülen bu metnin tercüme edildiği kaynak dilde (Sanskritçeden Çinceye, Çinceден Türkçeye), Türkçe çevirideki yemek adları yerine, Çin ve Hint yemek adları olması mümkündür. Zira tarih boyunca başka dillerden Türkçeye yapılan tercümelere telif-tercüme yöntemi uygulanmış; bu suretle de kaynak dilde Türk kültürü tarafından bilinmeyen kavram veya nesnelere, Türkçede bilinenlerle karşılanmıştır. Dolayısıyla bu metindeki *yağlı aş* ve *yoğurtlu aş* adlarının Türkçe çeviriye

öngdün yingak kapıning (2) taşında dartıraştri mğaraç. kündin (3) yingakında virutaki mğaraç. kidin (4) yingakında virupakşi mğaraç. tagdın (5) yingakında vaişravani mğaraç (6) sakınmış krgek. aşları erser (7) adity-a garx-ka süt ügre. (8) som-a garx-ka **yogrutlug aş.** (9) anggarak garx-ka yaşıl burçak öz-eki (10) aş. bud garx-ka yağlıg aş. (11) barxasuvadi garx-ka süt. şükür garx-ka (12) yağlıg aş. şanişçar garx-ka yaşıl burçak (13) kundu burçak öz-eki aş. raxu garx-ka (14) küncit öz-eki aş. kitu garx-ka (15) banıt katıglıg küncit öz-eki aş. (16) yakş-a-lar-ning turm-a-ları erser (17) dartıraştri mğaraç-ka **yogrut-lug aş.** (18) virudaki mğaraç-ka yaşıl burçak öz-eki (19) **yogrut-lug aş.** virupakşi mğaraç-ka (20) süt ügre. vaişravani mğaraç-ka (21) yaşıl burçak-lig **yogrut birle-ki aş.** “Doğu yönündeki kapının dışında Dhrtarāştra Mahārāja’yı, güney yönünde Virūdhaka Mahārāja’yı, batı yönünde Virūpākşa Mahārāja’yı, kuzey yönünde Vaiśravaṇa Mahārāja’yı tasavvur etmek gerek. (Bunların kurbanlık / adaklık) aşları ise: Güneş (Ādityā) gezegenine süt ve erişteli et suyu, Ay gezegenine (Soma) yoğurtlu aş, Mars gezegenine (*Angāraka*) yeşil fasulye tanesi aş, Merkür (Budha) gezegenine yağlı aş, Jüpiter (Bṛhaspati) gezegenine süt, Venüs (Śukra) gezegenine yağlı aş, Saturn (Śanaiścara) gezegenine yeşil fasulye ve kırmızı fasulye taneli aş, Rāhu gezegenine susam tanesi aş, Ketu gezegenine bal katıklı susam tanesi aş; Yakşaların (tabiat ruhları) kurbanlıkları (adaklıkları) ise: Dhrtarāştra Mahārāja’ya yoğurtlu aş, Virūdhaka Mahārāja’ya yeşil fasulye taneli yoğurtlu aş, Virūpākşa Mahārāja’ya süt ve erişteli et suyu, Vaiśravaṇa Mahārāja’ya yeşil fasulyeli yoğurtlu aş.” (Rachmati-Eberhard, 1937: 16/2-22).

Türklerin İslam’ı kabulünün ardından yazılan ilk metinlerden *Kutadgu Bilig*’de (1069); yiyeceği, giyeceği, ordunun binek atlarını, aygırlarını, yük hayvanlarını yetiştirenlerin anlatıldığı bir bölümde kımız, süt, yün, yağ, peynir, halı, kilim gibi ev konforunu sağlayan temel gıda ve eşyalar arasında yoğurt da zikredilir: *kımız süt ya yün yağ ya yogrut kurut / yadım ya kidiz hem azar evke tut* (4442).

Divanü Lügati’t-Türk’te (1072) yoğurt sözcüğüne pek çok kez rastlarız: **yogrut udişdı** “Yoğurt mayalandı”; **ol yogrut udıttı** “O yoğurdu mayalamaya bıraktı”; **yogrut sütgerdi** “Yoğurt sıvılaştı, süt gibi cıvık oldu.”; **yogrut korlandı** “Mayalanmış süt katılaştı.”; **suvuk yogrut** “ince, sulu yoğurt”; **yogrut koyuldı** “Yoğurt katılaştı.” (DLT: 93; 101; 287; 306; 415, 429).

DLT’deki bu kısa ve basit cümlelerin ardında köklü ve derin bir kültür saklıdır. Bunlardan birincisi Türkçe *uyu-* eyleminin (eski biçimi *udi-*) çok eski

mütercim tarafından eklenmiş olma ihtimali çok yüksektir.

bir dönemde kazandığı metafordur. “Uyku durumunda olmak” anlamlı bir hareket adı, “koyulaşarak sıvı hâlden yarı katı duruma geçmek, pıhtılaşmak” anlamını kazanmış; ardında da yoğurdu mayalamak, peyniri olma ya bırakmak, hatta ateş için sönmek, ayak için hissizleşmek karşılığında kullanılmıştır. Bu bağlamda Sibirya’daki Türk lehçelerinden Hakasçada *uzaan süt* “uyuyan süt” ibaresinin günümüzde hâlâ yoğurt karşılığında kullanıldığını belirtelim.

Ayrıca *sütger-* (“süt gibi olmak”), *korlan-* (“süt için katılaşmak”), *koyul-* (“koyulaşmak”) fiillerinin *yoğurt* sözcüğüyle gramatik ilişkisi ve yine DLT’de kayıtlı *süt iç-*, *süt içiş-*, *süt öpür-* (“süt içirmek”); *süt öpül-* (“süt höpürdeterek içilmek”); *süt sömür-* (“sütü içine çekmek”); *süt yoşul-* (“süt akmak”); *süt sor-* (“süt emmek”); *süt emüz-* (“süt emzirmek”); *süt koyuluş-* (“süt koyulaşmak”); *süt köpür-*, *süt sag-*, *süt kayaklan-* (“süt kaymaklanmak”) gibi ibareler de Türklerdeki süt ve süt ürünleri kültürünün köklü ve zengin geçmişinin yazılı kaynaklarıdır.

Yoğurt sözcüğü çeşitli biçimlerle (*yagurt*, *yavurt*, *yogurud*, *yogurd*, *yugurt*) tarihî Kıpçakça, Çağatayca, Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlıca tıp kitaplarında, sözlüklerde, mesnevilerde, seyahatnamelerde vd. eserlerde kayıtlıdır. Bu yazı, yoğurdun Eski Türkçedeki yazılı belgelerini ortaya koymak amacı taşıdığı için diğer tarihsel kaynakları kapsamıyor ancak Bolu Gerede’de XIV. yüzyılda İshak bin Murad tarafından derlenmiş Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait bir tıp kitabında (*Edviye-i Müfrefe*) yoğurt için yazılanları emsal teşkil etmesi bakımından vermek isterim:

yoğurt, *ekşisi sovukdur, kurudur, tatlısı issidür, yaşdur, çok gıda vérür. Ve ekşi yoğurt sovuk ma’delü kişilere yaramaz, çok yeyicek ziyan eyler ve issi ma’delü kişilere muvafıkdur. Yegregi oldur ki aşda yéyeler ki anda semüz etler bişmiş ola ve üzerine sa’ter ve na’na saçılmış ola. Ve eger şöyle yérlerise sarmısak katup yéyeler ve ardınca tatlu nesnelere yéyeler ve zencebil çeyneyeler ve ekşi nesnelere ve yemişlerden sakınalar ve hammamdan çıkmış ve armış ve derlemiş ve cima’dan sonra yémeyeler ki ziyan eyler, bari kaçan yéseler az yéyeler va’llahu a’lem bi’s-savab* “Yoğurt: Ekşisi soğuktur, kurudur; tatlısı sıcaktır, yaştır, çok gıda verir ve ekşi yoğurt soğuk mideli kişilere yaramaz, çok yerlerse zarar verir ve sıcak mideli kişilere uygundur. Daha iyisi şudur ki yemekle yensin, yanında semiz etler pişmiş olsun, üzerine güveyi otu ve nane saçılınsın ve eğer böyle yerlerse sarımsak katıp yesinler, ardından tatlı şeyler yesinler, zencefil çiğnesinler ve ekşi şeylerle meyvelerden sakınsınlar. Hammamdan çıkmış, yorulmuş, terlemiş hâlde ve cinsel münasebetten sonra yemesinler, zarar verir. Yedikleri takdirde de az yesinler. Yine de doğrusunu Allah bilir.” (Canpolat-Önler, 2007: 53)

Sözcüğün Kökeni

Yoğurt, günümüz Türk lehçelerinin hemen hepsinde (TTü. *yoğurt*; Gag. *yürt*; Az., Tkm. *yoğurt*; Tat. *yogirt*; Kırg. *cūrat*; KBalk., Kum. *juvurt*; Nogh. *yuvirt*; SUyg. *yogurt*, *yugurt*; Hak. *çoort*; Yak. *suorat*) yaşamakla birlikte, bazılarında yoğurt yerine **katık** sözcüğü kullanılır. *Katık*, “bir şeye karıştırılan başka bir şey” (< *kat*- “katmak, eklemek”) temel anlamının yanı sıra Eski Türkçede yoğurt ve sirke gibi ekmek yanında yenen türlü gıdaları kapsayıcı bir addi. Azeri, Özbek, Tatar, Başkurt, Kazak, Türkmen gibi Türk boylarında *katık* sözcüğünün (Az., Tkm. *gatık*) yoğurda göre daha baskın kullanımının nedeni budur. Bu lehçelerde *yoğurt* sözcüğü de *katık* ile eş anlamlı olarak hâlen kullanımdadır.

*Yoğurt*la ilgili ilk etimoloji, 1878’de Macar oryantalist-Türkolog A. Vámbéry tarafından *yoğun* sözcüğü ile bağlantısı kurulmak suretiyle yapılır (1878: 83). Vámbéry’den soraki Türk dilinin etimoloji otoriteleri çok farklı görüşler sunmaz. Räsänen, *yoğur*- fiiliyle ilişkilendirip tarihsel Kıpçak Türkçesindeki *yagurt*, *yavurt* gibi ilk hecedeki /a/’lı biçimlerin *yag* “yağ” sözcüğünün bulaşmasıyla (contamination) ortaya çıktığını ifade eder (1969: 205). Clauson ve Sevortyan da *yoğur*- fiilinden türediğini yazar (EDPT: 905; ESTY: 208). Erdal da aynı fikirdedir (1991: 313). Tekin’in ileri sürdüğü bazı farklı görüşler olmakla birlikte, o da “kalınlaşmak, yoğunlaşmak” anlamlı *yoğ*- fiilinden türemiş olabileceğini kabul eder (1994: 259, 277). Tekin, itirazında; *yoğurt* ile *yoğurmak* eylemi arasında anlam ilişkisi olmadığını, sütün yoğrulmadığını, öte yandan eğer Ana Türkçede “kalınlaşmak, yoğunlaşmak” anlamında bir **yog*- eylemi var idiye *yoğun* sözcüğü bundan, *yogrut* sözcüğü de bu eylemin ettirgen çatısı olarak tasarlanabilecek **yogur*- eyleminden gelebileceğini söyler.

Burada üzerinde durulması gereken ilk husus *yoğur*- eyleminin anlamıdır. Bu eylem, Türk dili tarihinin ilk dönemlerinde “kesif, koyu, kalın, sıkışık hâle getirmek; konsantre hâle sokmak” ve “karıştırmak” anlamlarına sahiptir (örneğin *yaginga yogur*- “yağıyla karıştırmak”, *yogrutka yogur*- “yoğurtla karıştırmak”, *mirka yogur*- “balla karıştırmak” vd.). Hamur *yoğurmak* da zaten un, su, tuz vs.yi *karıştırıp* kesif hâle getirmekten başka bir şey değildir. *Yoğur*- eylemine, Eski Türkçede yaygın bir fiilden isim yapma eki olan *-t* eklenmesiyle *yogurt* türemiştir. Bu eki *kuru*- eyleminden türetilen *kurut* ve *yan*- “geri dönmek” eyleminden türetilen *yanıt* (< *yanut*) vb. sözcüklerde de görürüz. Eski Türkçedeki *yogrut* biçimi, sözcüğün *yogurut* olarak türetildikten sonra, vurgusuz olan orta hece ünlüsünün düşmesiyle ortaya çıkar. Dolayısıyla *yoğurt* sözcüğünün kökünü farklı dillerde veya

Türkçenin farklı isim ve fiil köklerinde, kökenini de başka kültürlerde aramak beyhude bir çabadan öteye geçmez.

Hasan Eren'in belirttiği gibi Eski Türkçeden arkaik (eskicil) bir Türk dili olan "Yakutçadaki *suorat* biçimi bile yoğurdun Türk kökenli bir ürün (ve kavram) olduğunu göstermeye yeter. Sibirya'nın kuzeydoğusunda uzanan topraklarda yaşayan Yakutların, Türklerin ana yurdundan erken bir çağda ayrıldığını biliyoruz. Bu bakımdan Yakutçada kullanılan *suorat* biçiminin Ana Türkçeden kaldığı açıktır." (Eren, 2008: 200). Eski Türkçe 8-11. yüzyıl arasındaki dönemi kapsar; Ana Türkçenin (Proto Turkic) ayrışması ise glottokronoloji yöntemiyle elde edilen veriler yardımıyla MÖ birinci yüzyıla tarihlendirilir (Róna-Tas, 1998: 69; Dybo, 2014: 7). Eski Türkçedeki sözcük başında bulunan /y/ sesi, Eski Türkçeden daha eski bir dönemde Yakutçada /s/'ye dönüşmüştür. Örneğin *yular*, Yakutçada *sular*, *yol* ise *suol* biçimindedir; *yoğurt*'un da Yakutçada *suorat* biçiminde olması olağandır. Dolayısıyla Yakutçadaki biçim, hem gıda maddesi hem de sözcük olarak yoğurdun iki bin yılı aşkın bir geçmişi olduğunu kanıtlar.

Sonuç

Günümüz Batı dünyasının *gurmeleri* tarafından yazılan bazı kitaplarda ve internetteki bazı sitelerde yoğurt, kökensel olarak Bulgarlara atfedilir. Bu konuda Fransız Türkolog J. P. Roux, 1980'de *L'histoire* dergisine yazdığı bir makalede "Türk yoğurdu, tarihin hangi aldatmacasıyla Bulgar yoğurdu oldu?" sorusunu sorar ve yanıtlar. Bulgarların, Hristiyanlaşma ve Slavlaşmalarının öncesinde Hun ve Ogur halklarıyla karışarak kavimleştikleri, etnonimlerinin de Eski Türkçe *bulga*- "bulamak, karışmak" eyleminden geldiği Macar Türkolog Gyula Neméth'in 20. yüzyıllık ilk çeyreğinde ileri sürdüğü kuramdan beri müzakere edilmekte ve kabul görmektedir. Dolayısıyla geniş bir açıdan bakıldığında Orta Asya, açığı daralttığımızda ise Türk kökenli olan *yoğurtun* Bulgarları oluşturan boylara geçişi izlenebilir hâldedir. 1905 yılında yoğurdun oluşmasını sağlayan mikroorganizmaya Stamen Grigorov adlı Bulgar mikrobiyolog tarafından *Lactobacillus bulgaricus* adının verilmesi, yoğurdun Bulgaristan'dan dünyaya yayıldığı sanrısını güçlendiren önemli bir etkidir.

Arnavutça *kos*, Burma dili *dein hkyain*, Tamil dili *tayirai*, Çince *suännăi*, Arapça *zabâdi*, Farsça *mâst*, Bulgarca *kiselo milyako* ve birkaç Afrika dili dışında dünya dillerinin tamamı (bk. 1. dipnot), bu sözcüğü ya doğrudan ya da aracı bir dil aracılığıyla Türkçeden almıştır. Burada vurgulanması gereken bir mesele de bu dillerden Farsça, Arapça ve Bulgarcanın tarihsel dönemlerinde ve diyalektlerinde Türkçe *yoğurt* sözcüğünün tespit edilmiş

olmasıdır. Örneğin Bulgarcada *yagurt* biçiminde saptanmıştır (Doerfer, 1975: 1866). Bu özelliğiyle yoğurt; *çay*, *şeker*, *kakao*, *zencefil* gibi tam bir gezgin sözcüktür (Alm. *wanderwort*).⁷

Yoğurt sözcüğünün geçtiği dünya dillerinin etimoloji sözlüklerinde sözcüğün Türkçeden geçtiği reddedilmez. Örneğin: İspanyol Kraliyet Akademisi Real Academia Española'nın (RAE) yayımladığı *Diccionario de la Lengua Española*'da *yogur* "Fransızca *yogourt*'tan, Fransızcası da Türkçe *yoğurt*'tan" diye kaydedilir. *Oxford Etymological Dictionary*'de *yogurt*'un (Britanya İngilizcesi *yoghurt*, *yoghourt*) "Türkçeden 17. yüzyılda İngilizceye geçtiği" yazar. Fransızcanın çevrimiçi etimoloji sözlüğü *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*'de *yaourt* Fransızcaya Türkçeden 15. yüzyılda geçen bir sözcük olarak zikredilir. Alman Bilimler Akademisi yayını *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*'de Almanca *joghurt*, Türkçeden 20. yüzyılda geçen bir sözcük olarak kaydedilip *yogun* sözcüğü ile eş kökenli gösterilir. E. Şipova'nın *Ruşçadaki Türkizmler* adlı sözlüğünde Rusça *yogurt*, E. Klein'in hazırladığı İbranice'nin etimoloji sözlüğünde *yogurt* Türkçe kökenli gösterilir.

Yoğurdun öyküsü; çayın Çin'den, şekerin Hindistan'dan, pizzanın İtalya'dan, suşinin Japonya'dan, şinitzelin Avusturya'dan, takonun Meksika'dan, hamburgerin ABD'den, mayonezin Fransa'dan çıkıp dünya mutfak kültürlerine damga vurmasına benzer. Örnekler çoğaltılabilir. Burada önemli olan husus, verilen örneklerin hepsinin ulusal kimliğinin belli olmasıdır. Suşi Japoncadır, yemek de Japon kültürüne aittir. Mayonez Fransızcadır, yiyecek de Fransız kültürünün üretimidir. Hamburger İngilizcedir, yiyecek ABD menşelidir vd. Bir başka önemli nokta ise tako, suşi, pizza vd.nden farklı olarak yoğurdun gezegendeki somut yolculuğunun bin yıla yaklaşmış olmasıdır. Yoğurt bu özelliğiyle çay, şeker, zencefil, kakao gibi eski dünyanın en köklü yiyeceklerindedir. Sözcüğün ulusal kimliği, kökü, kökeni bellidir, tescillidir.

Yoğurt; Orta Asya Türklerinin beş klasik hayvanı olan at, deve, koyun, keçi ve sığırdan elde edilen süt ürünlerinin en kutsalıdır. Türklerin göç ettiği tüm coğrafyalara taşınmış, bu coğrafyaların yerli halklarına olduğu kadar komşularına da öğretilmiştir. Türkler, hangi inanç ve kültür dairesine girerlerse girsin yoğurda ezeli ve ebedî bir âşığın sadakatine benzer bir duyguyla bağlı kalmışlardır.

⁷ Gezin sözcük; Hint-Avrupa dil bilimcilerinin, saptanamayan bir donör dilden veya izlenemeyen aracı dillerden başka dillere geçen sözcükler için kullandıkları bir terimdir.

Kaynaklar

- Arat, Reşit Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. Eraslan - O. F. Sertkaya - N. Yüce), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- _____ (1991a), *Kutadgu Bilig I, Metin*, 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2016), *Eski Uygur Din Dışı Metinlerinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Baski, İmre (1986), "A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17th Century", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 40, No. 1 (1986), pp. 107-172.
- Bosworth, Clifford Edmund (2001), "Yoghurt", *The Encyclopedia of Islam*, (New edition), vol. 11, Leiden 2001, 337. s.
- Canpolat Mustafa - Önler Zafer (2007), *İshak bin Murad. Edviye-i Müfredede*, Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- Divanü Lûgat-it-Türk I-IV. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, (Ercilasun, A. B - Akkoyunlu, Z.), Ankara 2014: TDK Yayınları, 141-156.
- Doerfer, Gerhard (1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Dybo, Anna Vladimirovna (2014), "Early Contacts of Turks and Problems of Proto-Turkic Reconstruction", *Journal Tatarica*, Казанский федеральный университет, 7-17.
- Eberhardt, Wolfram (1940), "Çin'de Kıymız Ve Yoğurdun Yapılması Meselesi Hakkında", *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, II. Teşrin 1940, Cilt: XVI, Sayı: 93, 207-210.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Eren, Hasan (2008), "Yoğurt", *Yemek Kitabı I Tarih-Halkbilimi-Edebiyat*, Hazırlayan: Sabri Koz, Kitabevi: İstanbul, 198-205.
- Klein, Ernest (1987), *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for Readers of English*, New York: Macmillan. Molnár, Ádám-Zieme, Peter (1989). "Ein weiterer uigurischer Erntesege", *Altorientalische Forschungen*, Vol. 16, Iss. 1, 140-152.
- Müller, Friedrich W. K. - Gabain, Annemarie von (1931), *Uigurica* IV, SPAW, Berlin.
- Oğuz, Fatma Sabiha Kutlar-Yıldız, Ayşe-Durmuş, Tuba Işınsu (2008), *Külliyât-ı Esîrî. Sergüzeşt-nâme-Gazavât-nâme-Pend-nâme-Dîvân*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Rachmati, G. R.- Eberhard, W. (1937), *Türkische Turfan-Texte VII*, Berlin.

- Rachmati G. R. (1930), *Zur Heilkunde der Uiguren*, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 451-473.
- _____ (1932), *Zur Heilkunde der Uiguren II*, Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, 401-448.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki.
- Róna-Tas, András (1998), "Proto Turkic and the Genetic Question", *The Turkic Languages*, (Ed. Lars Johanson-Éva Ágnes Csató Johanson), Routledge: New York-London, 67-81.
- Roux, J. -P. (1980), "Yoghourt turc, yoghurt bulgare", *L'histoire*, 25, Juillet-Aout 1980, 100-101.
- _____ (2002). *Türklerin Tarihi- Pasifik'ten Akdenize 2000 Yıl*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Sevortyan, E. V.-Levitskaya, L. S. (1989), *Etimologičeskiy slovar tyurkskih yazıkov. Obščetyurkskie i mejtyurkskie osnovi na bukvi J, C, Y*, Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Shimin, Geng-Klimkeit, Hans-Joachim (1988), *Das Zusammentreffen Mit Maitreya*, Otto Harrassowitz: Wiesbaden.
- Shimin, Geng (2002), "Budist Uygur Edebiyatı", (Çev. Banu Bektaş-Meral Delikara), *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları: Ankara, 2002, s. 786-800.
- Şipova, E. N. (1976), *Slovar' Tyurkizmov v Russkom yazıke*, Alma-Ata.
- Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancılının Mehdîsi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidaî Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşka Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası*, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Talat (1994), "Notes on 'Old Turkic Word Formation'", *Central Asiatic Journal*, Vol. 38, No. 2, 244-281.
- Tezcan, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 271-325.
- Vámbéry, Arminius (1878), *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Yetiş, Kazım (1986), "Yoğurt", *İslâm Ansiklopedisi*, 13. Cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 428-430.
- Zieme, Peter - György Kara (1979), *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang*, Budapest: Otto Harrassowitz.